

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Феномен ідентичності крізь призму матеріальної
культури: археологічний аспект»**

«Phenomenon of Identity through the prism of material culture: archaeological dimension»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Ульянич Аліна Олексіївна

Керівник д.і.н., проф. Сминтина О.В. _____

Рецензент к.і.н. Шевченко О.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2021 р.

Завідувач кафедри

_____
(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2021 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

_____
(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади та історіографія дослідження	8
1.1. Ідентичність як об’єкт історіографічного дослідження.....	9
1.2. Ідентичність в історіографії постмодерну: виклики сучасної науки.....	13
1.3. Теоретико-методологічні підходи до визначення поняття ідентичності та їх осмислення	16
Розділ 2. Наукова парадигма дослідження феномену ідентичності	22
2.1. Основні структурні елементи ідентичності	27
2.2. Форми і механізми конструювання ідентичності.....	29
Розділ 3. Ідентичність та матеріальна культура: проблематика дослідження....	37
3.1. Реконструкція ідентичності за матеріальною культурою: археологічний контекст.....	40
3.2. Ідентичність та археологічні артефакти в світлі нових наукових підходів: проблеми інтерпретації.....	42
Висновки	46
Список джерел та літератури	48

ВСТУП

Концепція ідентичності є однією із найбільш нових в сучасній культурній антропології і археології. Вияв соціально-історичного контексту ідентичності має принципове значення для розуміння об'єктивних передумов її становлення, що у свою чергу дозволяє позначити загальні закономірності в її розвитку, виявити спільні та особливі умови соціальної ідентифікації, пов'язати з тенденціями універсалізації, глобалізації, становленням часового і просторового розмаїття. Ідентичність стала тим поняттям, яке досить точно відображає зв'язок зі сферами соціальної теорії і практики. Зокрема, це вказує на важливу рису сучасної полеміки про людину: адже йдеться про особистість, яка історично змінюється залежно від вимог часу.

Актуальність теми. Процес соціальної трансформації торкається змін не тільки зовнішнього каркасу соціальних відносин, а й внутрішнього світу людини. За таких умов особливої гостроти набувають проблеми ідентифікації. Динаміка ідентифікаційних практик і процесів є своєрідним індикатором соціального «самопочуття» суспільства. Актуальність проблеми ідентичності та ідентифікації посилюється тотальним переосмисленням цінностей, екзотичністю й прагматичністю світоглядних орієнтацій людей, а також безпосереднім відчуттям вакууму на місці традиційних форм життєвого укладу.

Необхідно засвідчити, що у сучасному науковому просторі відсутнє чітке розуміння змісту та обсягу поняття «ідентичність». Розбіжності простежуються у розумінні природи цього явища, його структури, специфіки формування та реалізації, а також щодо механізму застосування концепції ідентичності у конкретних дослідженнях. У світлі різноманіття дослідницьких підходів видається надзвичайно цікавим узагальнити деякі роздуми про сутність ідентичності, співвідносячи їх з надзвичайно багатою палітрою проявів у археологічних джерелах. Завдяки своєму досвіду роботи з матеріальною культурою та інтерпретації її в контекстному розумінні, археологія ідеально

підходить для того, щоб залучити до студій ідентичності матеріальний вимір, який часто відсутній в інших суспільних науках. Дивлячись на елементи матеріальної культури, а також розглядаючи їх як засоби інформування широкого загалу про себе; як канали, через які обговорюються багато спільних стосунків і взаємодій, археологія може деталізувати, яким чином матеріальний світ бере участь у артикуляції соціальної ідентичності, як особистісної, так і групової.

Метою моєї дипломної роботи є дослідження структури, форм і механізмів конструювання ідентичності, а також визначення пізнавального потенціалу наявних у сучасному гуманітарному знанні підходів до реконструкції ідентичності на підставі аналізу матеріальної культури.

З огляду на мету дослідження поставлено наступні **завдання**:

- проаналізувати сучасні західні та вітчизняні теоретико-методологічні підходи до визначення понять "ідентичність" та "ідентифікація",
- розкрити роль ідентифікації у процесі суспільного та історичного розвитку; визначити особливості різних видів ідентичності;
- виявити специфіку механізмів конструювання ідентичності,
- розглянути алгоритм реконструкції ідентичності за матеріальною культурою.
- висвітлити роль матеріального виміру в артикуляції соціальної ідентичності.

Об'єктом дослідження дипломної роботи є феномен ідентичності, **предметом** дослідження – особливості формування і механізми конструювання ідентичності.

Хронологічні і територіальні межі дослідження: диплом має теоретико-методологічний характер та орієнтований на всесвітньоісторичний контекст.

Всебічне вивчення цієї теми можливе лише за умови залучення цілого комплексу джерел та літератури. Реальне та об'єктивне вивчення опублікованої

літератури дає можливість не лише встановити характерні риси дослідження ідентичності, а й прослідкувати їх розвиток.

Прагнення «розпізнати» групи людей, які залишили по собі певні артефакти або пам'ятки, опиняються у центрі уваги представників «культурницької» або «культурно-історичної» парадигми археології наприкінці XIX століття (Г. Коссинна, А. Кіддер) й від самого початку спровокувало гострі дискусії, які часто виходили за межі суто наукового дискурсу. Протягом XX століття поступове збагачення інструментарію інтерпретаційної археології методами соціології, етноархеології, новими техніками аналізу матеріальних решток життєдіяльності давніх людей дозволили по-новому підійти до проблеми співвідношення археологічної культури та етносу (Г. Чайлд, О. Монгайт, С. Захарук, Е. Маркарян, С. Арутюнов) та окресили принципово нові обрії у розумінні того, яким чином давні люди визначали та маніфестували свою належність до певних соціальних, етнічних, гендерних, статусних, релігійних, майнових та інших спільностей.

Сучасне ж використання поняття ідентичності визнано веде свій академічний відлік від введення його Ериком Еріксоном та Алвіном Голднером у середині минулого століття. Поняття відсилає до таких спільних характеристик людей, як раса, етнічність, національність, гендер, релігія, і відбиває їх переконання, що на формування ідентичності кожної особистості (у традиційному сенсі відповіді на запитання «ким він або вона є?») глибоко впливають соціальні риси. Тобто, вони стверджують, що ідентичність формується та змінюється відповідно до соціально-групової належності особи.

Дане дослідження будується на теоретичних та методологічних розробках і вітчизняних вчених, таких як: П. І. Гнатенко, В. М. Павленко [5], В.В. Лях [14], О. В. Киричук [9], М. А. Козловець [10], А.О. Астаф'єв [1], І. М. Дзюба [7].

Дипломна робота ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціальних **методів дослідження**. У ході написання роботи використовувалися історичні методи, метод порівняння, системного підходу й

аналізу, метод типологізації і систематизації. Дослідження здійснено на засадах міждисциплінарного підходу, що дав змогу створити історико-філософське підґрунтя, у межах якого перетнулися галузі наукового знання – історія, археологія, філософія, культурологія, соціологія, психологія, етнопсихологія.

Апробація результатів дослідження відбувалась у формі доповідей на міжнародних, міжрегіональних та всеукраїнських конференціях: наукова конференція «Археологічні студії: здобутки та перспективи – 2019» за підтримки музею історії НаУКМА (м. Київ, 30 січня 2019 р.); XVII міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2019» (Секція «Історія»), (м. Київ, 15 березня 2019 р.); IV Międzynarodowa Konferencja Naukowo-Praktyczna (IV-а Міжнародна науково-практична конференція) «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті. Діалог культур як чинник інтеграції», (Warszawa – Uzhorod – Chersoń , 28 lutego 2019 roku); 75-а звітна студентська наукова конференція ОНУ імені І.І.Мечникова (Одеса, 24-26 квітня 2019 р.); X міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених "Етнічна культура в глобалізованому світі" (м. Одеса, 16-17 травня 2019 р.); XIII міжнародна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки – 2019» (Секція «Історія»), (м. Київ, 16-18 травня 2019 р.); Науково-практична археологічна конференція «Археологіум» за сприяння Музею археології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, Ради молодих вчених Інституту археології НАН України, ВГО Співки археологів України (м. Харків, 10-11 квітня 2020 р.); 76-а звітна студентська наукова конференція ОНУ імені І.І.Мечникова (Одеса, 6 травня 2020 р.); Міжнародна студентська наукова конференція «Розвиток суспільства та науки в умовах цифрової трансформації» (м. Одеса, 8 травня 2020 р.); Міжнародна студентська наукова конференція «Модернізація та сучасні українські та світові наукові дослідження» (м. Львів, 29 травня 2020 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні та практичні аспекти розвитку науки та освіти»:

Львівський науковий форум (м. Львів, 15-16 вересня 2020 р.); Міжнародна мультидисциплінарна наукова конференція «Теоретичне та практичне застосування результатів сучасної науки»: Молодіжна наукова ліга (м. Запоріжжя, 27 листопада 2020 р.); XII міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених "Етнічна культура в глобалізованому світі" (м.Одеса, 9 грудня 2020 р.); Міжнародна студентська наукова конференція «Сучасний стан та перспективи розвитку науки»: Молодіжна наукова ліга (м. Ужгород, 18 грудня 2020 р.); 77-а звітна студентська наукова конференція ОНУ імені І.І.Мечникова (Одеса, 26 квітня 2021 р.).

Основні результати дослідження по темі дипломної роботи викладено у 10 публікаціях [20-29].

Структура дипломної роботи: робота складається з вступу, трьох розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури (41 позиція). Загальний обсяг роботи складає 47 сторінок. У вступі обґрунтовується актуальність теми роботи, вказуються мета й завдання, конкретизуються методи дослідження; вирішення основних завдань, визначено їх метою та здійснено шляхом дослідження проблем згрупованих у трьох розділах. У першому розділі подано загальну характеристику поняття археології ідентичності, розглянуто теоретико-методологічні підходи до визначення понять "ідентичність" та "ідентифікація», висвітлено основні структурні елементи та форми конструювання ідентичності. Другий розділ висвітлює основні структурні елементи та механізми формування ідентичності, особливу увагу приділено осмисленню наукової парадигми дослідження. У третьому розділі аналізується процес реконструкції ідентичності за матеріальною культурою.

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Хоча проблема ідентичності у західній філософській традиції теоретично була сформульована на початку ХХ ст., сама вона має доволі глибоке історичне коріння. В історії філософської думки погляди на проблему ідентичності визначалися практикою соціальної ідентифікації, яка панувала в конкретні часи формування цієї думки. Тому історико-філософський аналіз ідентичності майже рівнозначний дослідженню розуміння суті цієї проблеми тієї історичної доби, до якої належить та чи інша філософська думка. Зрозуміло, що ідентичність, як соціальне явище, відбиває процес адаптації самоусвідомленого суб'єкта до певного соціокультурного простору. Всебічне вивчення цієї теми можливе лише за умови залучення цілого комплексу джерел та літератури. Реальне та об'єктивне вивчення опублікованої літератури дає можливість не лише встановити характерні риси дослідження ідентичності, а й прослідкувати їх розвиток. Аналіз зарубіжної літератури з даної проблематики засвідчує особливу увагу до неї таких вчених як Е. Еріксон, Е. Фромм, Е. Сміт, Т. Кузьо, Д. Сорос та багато інших. Так, Е. Еріксон інтерпретує ідентичність як почуття органічної приналежності індивіда до своєї історичної епохи й типу міжособистісної взаємодії, що властива цьому періоду. Дослідник виділяє, крім того, групову ідентичність як включеність у різні спільності, підкріплену суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності з соціальним оточенням й психосоціальну ідентичність, яка надає особі відчуття значимості її існування у певних соціальних межах [15, с.47]. Згідно Е. Еріксона, про відчуття ідентичності свідчать такі ознаки: відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у часі; відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у просторі; ідентичність переживається серед значущих інших, чому допомагають взаємовідносини й соціальні ролі. На обширному історичному

матеріалі Е. Сміт, Т. Кузьо виявляють соціальні, економічні, релігійні, філософські і культурні підстави для появи і розвитку ідентичності як реального соціального явища, так і теоретичного поняття.

Дослідження ідентичності за умов цивілізаційних зрушень та соціокультурної ціннісної динаміки, яка часто характеризується як "постмодерністська", "постматеріалістична", "інформаційна", "глобалістська" тощо, у сучасній західній науці є одним із найважливіших напрямів. Кількість наукових публікацій, конференцій та дослідницьких проєктів, тут є вражаючою.

1.1. Ідентичність як об'єкт історіографічного дослідження. Цікавим та продуктивним є розуміння поняття ідентичності як тотожності. Питання тотожності досліджували античні філософи Парменід, Платон, Аристотель. У їхньому уявленні тотожність виступає фундаментальною якістю буття, єдністю, у якій відсутні розбіжності й відносини аж до одноманітності. Саме ж поняття ідентичності з'явилося в психіатрії. Американський вчений психоаналітик Е. Еріксон виокремив міждисциплінарний підхід, який дає можливість розглянути проблему ідентичності з позиції індивідів, культури та суспільства, застосувавши міждисциплінарні дослідження. Характеризуючи найзначущіші наукові підходи до вивчення питання ідентичності, варто зупинитися на трьох, як видається, основоположних – філософському, соціологічному та психологічному [3, с. 50]. У рамках філософського підходу ідентичність розглядається з позицій взаємозв'язку з деякими філософськими категоріями. Зокрема, ідентичність як самосвідомість досліджували філософи-емпірики, представники епохи Просвітництва Дж. Локк та Д. Юм, поєднавши термін ідентичності з процесом індивідуалізації, а також французький мислитель Р. Декарт, який проголосив принцип очевидності самосвідомості або індивідуальної ідентичності. На взаємозв'язку з категорією "свобода" наголошували Г. Ляйбніц та Г. Гегель. Зокрема Г. Ляйбніц допомагає зрозуміти

ідентичність через тотожність такого об'єкта як “Я” в різних станах, у різних можливих світах (минуле, сучасне та майбутнє), тобто проблему тотожності особистості в часі. Вчений вважає, що поняття тотожності має логічний смисл та набуває вираження в контексті свободи. Свобода, згідно з твердженням німецького філософа, властива тільки розумним істотам, оскільки вони можуть вибирати той чи інший спосіб дій. Г. Гегель розглядав абсолютну свободу як чисту самототожність загальної волі.

Також категорія ідентичності розглядається у феноменології Е. Гуссерля, де застосовується поняття “Чистого Я”, яке постає певною ідеальною самототожністю. Постає проблема визначення “Свого” або розпізнання “Чужого”, що є важливим аспектом будь-якої тотожності. Аналіз двох аспектів ідентичності “Я” та “Іншого”, які взаємно конструюються і не існують одне без одного, висвітлюються у П. Бергера та Т. Лукмана[2, с.144].

Сучасна наукова думка в особі Х. Арндт, Е. Левінаса, Дж. Ролза, К. О. Апеля, розглядає проблему визнання іншого не тільки як рівного, але й фундаментально відмінного, що веде до осмислення в її межах культурного плюралізму як умови спільного існування. В обсязі соціологічного підходу, категорія ідентичності досліджується завдяки осмисленню коренів консолідованості товариств, соціокультурної потреби в єдності – Е. Дюркгайм (індивідуальність групи), Р. Мертон, який використовує поняття референтної групи, по відношенню до якої відбувається ідентифікація індивіда. Розробкою типів взаємодій між ідентифікаційними стратегіями займалися В. Огборн, Б. Малиновський, Дж. Мід[18, с.221].

На діалектичному взаємозв'язку особової та соціальної ідентичності, а з іншого боку – на певному їхньому антагонізмі наголошують Г. Теджфел і Дж. Тернер. У рамках психоаналітичної теорії проблема ідентичності найрозгорнутіше відображена в роботах З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера, де вона стала одним з провідних механізмів соціалізації особи і виражалась через прагнення особи до єдності і цілісності. Надалі психологічна наука в особах

Е. Еріксона, Дж. Марсія, А. Ватермана, Е. Фромма ставить питання про раціональну природу ідентифікації, про виділення двох взаємообумовлених аспектів ідентичності – особового (“Я”) та соціального (“Ми”), досягненні її певних рівнів, що поклали таким чином початок традиції використання поняття в соціології та культурології.

Поряд із цим у науковій літературі формується й критичний підхід до осмислення проблеми ідентичності. Так, Т. Хопф піддає критиці існуючі теорії ідентичності за те, що вони містять дуже багато припущень та апіорних суджень. Найбільш характерна форма подібного упередженого теоретизування – матеріалістична ідея про те, що ідентичності є маркерами того або іншого перерозподілу матеріальних сил. Наприклад, загальна теорія соціальної діяльності П. Бурдьє констатує конструювання і переконструювання ідентичностей у процесі соціальних інтеракцій, до того ж акцентуючи увагу на тому, що інститути, в межах яких існує упорядкована сукупність ідентичностей, створені заможними класами, а діяльність приватних індивідів лише відтворює закріплені в соціальній структурі владні відносини [6, с.51]. На думку Т. Хопфа, подібне судження необхідно розглядати не інакше як гіпотезу, що потребує практичного підтвердження, а не як повноцінну підставу для побудови загальної теорії ідентичності. Друга теза, яка викликає сумнів Т. Хопфа, – це основоположна для багатьох теорій ідентичності ідея про існування природної потреби людини у відчутті себе членом певної групи, прагненні до групової ідентифікації. Концепції, засновані на такому судженні, вважає Т. Хопф, автоматично мають на увазі універсальну необхідність таких феноменів, як націоналізм, етнічність, релігійність, пов’язаних із груповою участю й усвідомленням себе частиною єдиного цілого

Т. Хопф також піддає сумніву тезу більшості теоретиків ідентичності про неодмінно конфліктний характер взаємовідносин між ідентичностями "Ми" та "Інші", сутність яких полягає в тому, що "Інші" сприймаються як загроза власній ідентичності і тому розглядаються як об’єкт придушення [28, с. 22].

Наприклад, багато соціальних теорій вважають обов'язковим існування владних відносин між будь-якими двома індивідами та їх ідентичностями і неминучу потребу в запереченні "Іншого" з метою самоідентифікації. Така теза призводить до судження про неминучість конфлікту і субординації в будь-яких відносинах між ідентичностями. Загалом, у своїй концепції ідентичності Т. Хопф підкреслює, що ідентичність – це когнітивний продукт, зумовлений людською потребою у спрощенні і категоризації навколишніх людей і явищ. Власна ідентичність неможлива без існування ідентичності "Іншого", через яку вона усвідомлюється і знаходить своє місце в символічному полі суспільства.

Взаємовідносини між ідентичностями можуть набувати різних форм, причому необов'язково конфліктних. Т. Хопф концентрує увагу не на раціональних, спрямованих на вирішення конкретних проблем і досягнення часткової мети аспектах особистості, а на тих, які пов'язані з рутинними, вродженими щоденними діями. У цьому контексті безперечний інтерес має концепція ідентичності, яка розробляється американським професором філософії Д. Кельнером [29, с. 118]. Він наголошує, що в традиційних суспільствах ідентичність особистості була жорстко фіксованою і стійкою, оскільки вона була функцією завчасно визначених соціальних ролей і міфології, які забезпечували орієнтацію і давали релігійну санкцію місця індивіда у світі, строго регламентуючи сферу мислення і поведінки. У премодерних суспільствах ідентичність не була проблемою і тому не могла складати предмету обговорення або дискусії. Індивід не був схильний ні до кризи ідентичності, ні до радикальної зміни цієї ідентичності.

В епоху модерну, за Д. Кельнером, особистість (і, відповідно, її ставлення до себе самої, тобто ідентичність) стає мобільнішою і багатоманітнішою. Одночасно вона стає об'єктом постійних змін та інновацій. Особистість модерну соціальна і зорієнтована на "Іншого". Всі теорії особистості в епоху модерну характеризували особу в термінах взаємного визнання, де ідентичність

неодмінно передбачала визнання з боку інших, залежала від визнання інших у поєднанні з самолегітимацією.

Крім того, форми ідентичності в епоху модерну є відносно субстанціональними і фіксованими. Ідентичність виходить з обмеженого набору ролей та норм і є значною мірою комбінацією цих соціальних ролей, нових можливостей. Таким чином, ідентичність є відносно обмеженою, фіксованою, хоча межі її постійно розширюються. Самосвідомість особистості модерну звертається вже не стільки до традиції, скільки до себе самої і за допомогою рефлексії все більше і більше відходить від традиції. Особистість починає сама себе конструювати, будувати, робити і переробляти, вибираючи зразки для наслідування, часом ніяк не пов'язані з традиційними цінностями. До того ж соціальна орієнтованість на "Іншого" зберігається і посилюється. Стабільна, визнана ідентичність не може бути вибудована без взаємодії з "Іншим". У межах модерну, на відміну від постмодерну, ще дуже сильний зв'язок взаємодії з соціально певними ролями, цінностями, нормами і звичаями, установками й очікуванням, які особистість "повинна вибирати і репродукувати, щоб досягти ідентичності в складному процесі взаємного визнання" [17, с.138]. У цьому сенсі "Інший" є складовою частиною ідентичності, і, отже, спрямованість на "Іншого" є характерною та необхідною рисою особистості пізнього модерну. Встановлення особистісної ідентичності неможливе у межах самої особи, воно перебуває в безпосередній залежності від інших.

1.2. Ідентичність в історіографії постмодерну: виклики сучасної науки. У постструктуралістсько-герменевтичній перспективі в цілому дискурси ідентичності стали дієвим засобом перегляду спадщини класичної і частково некласичної науки, а ідентифікація почала трактуватися як практика означення і самоусвідомлення індивідуальності, яка конститує людину як "Я" в її відмінності від "тіла" і "особи" через обмеження вибору з розмаїття можливого.

Загалом у посткласичному дискурсі ідентичність постає не як реальність, яку можна зафіксувати, а швидше як процесуальність. Людина як цілісність постає не сама по собі, її "авторство" на власну ідентичність істотно обмежене, оскільки, з одного боку, "закінченість" її цілісності відмежовується пунктами народження і смерті (в яких вона представлена лише "тілом"), а з іншого – вона може бути реалізована, насамперед, у міжсуб'єктному (інтерсуб'єктивному) просторі діалогу-комунікації. Внаслідок цього поняття "ідентичність" не лише підважило традиційне уявлення про "тотожне", а й стало засобом максимальної радикалізації поняття "самості" та переорієнтації проблематики посткласичної поняття у простір інтерсуб'єктивності, в якому ідентичність постійно намагається "вислизнути" від схоплювання і не бажає бути "знайденою" [14, с.12].

Так, Ф. Джеймсон у праці "Постмодернізм, або культурна логіка пізнього капіталізму" переконливо продемонстрував нівелювання особистості в раціоналізованому, бюрократизованому, споживацькому масовому суспільстві. Постструктуралізм, у свою чергу, поставив під сумнів саме поняття "суб'єкта" й "ідентичності", заявляючи, що ідентичність є конструктором суспільства та мови, і називаючи субстанціонального суб'єкта з фіксованою ідентичністю "ілюзією наддетермінації". За висловом Ф. Джеймсона, постмодерністський суб'єкт розпався на потік ейфоричних енергій, фрагментарних та непов'язаних, і не володіє більше тією глибиною, субстанціональністю, когерентністю, які були ідеалом і досягненням особи епохи модернізму". Перервність, розірваність і фрагментарність є фундаментальними рисами постмодерністської культури, що визначають як специфічно постмодерністський тип досвіду, так і відповідний тип особистості.

Справді, не можна не помітити, що логіка індивідуального буття в сучасному світі є внутрішньорозірваною. Уявлення про себе і спосіб існування постійно переосмислюються індивідами. У світі, який динамічно змінюється, важко залишатися в межах одного разу здійсненої ідентифікації. Незалежно від

своїх соціальних ролей і захисних масок, людина поставлена перед необхідністю постійної ретроспекції (перепишу) себе, тобто постійного самоперегляду. Не можна бути відкритим новому, якщо періодично не позбавлятися від старого, у тому числі й від своїх минулих "Я". Проте не слід абсолютизувати розриви і непослідовність життєвого шляху сучасної людини або пов'язувати їх з радикальністю постмодерністського філософування. Втрата особистістю самототожності не означає розпаду, зникнення або деструкції [22, с.27]. Точніше, розпадається не особистість, а система, яка не є предметом власного вибору, йде в минуле ідеологія раз і назавжди обраних принципів, цінностей та ідеалів.

Аналіз проблеми ідентичності є стрижневим у філософській спадщині П. Рікера. Він розрізняє ідентичність у розумінні "аналогічності", "тотожності", котре містить у собі певну форму незмінності в часі, та ідентичність як "самість". Саме "самість" є протилежним поняттям до "Іншого". Ідентичність у розумінні "самості" є мінливою, а тому вона не може мати характеру тотожності. На думку П. Рікера, двозначність полягає в тому, що змішуються ідентичність-самототожність (співвідноситься з латинським словом "idem") та ідентичність-самість (співвідносна з латинським "ipse").

Ідентичність-самототожність відповідає об'єктивним або об'єктивізованим характеристикам суб'єкта, який говорить і діє, тоді як ідентичність-самість краще характеризує суб'єкт, спроможний визначити себе як автора слів і дій, суб'єкт не субстанційний і не незручний, а, проте, відповідальний за сказане ним і зроблене. П. Рікер ставить завдання: дослідити можливість встановлення зв'язків між постійністю й змінністю, іншими словами, встановити відношення між ідентичністю у розумінні "такий самий" та ідентичністю у розумінні "самості".

1.3. Теоретико-методологічні підходи до визначення поняття ідентичності та їх осмислення. Нині термін "ідентичність" помітно витіснив такі звичні поняття, як "самосвідомість" та "самовизначення". Це пов'язано насамперед з тим, що цей термін відображає ширший і глибший характер позиціонування особистості в оточуючому світі, він пов'язаний як з об'єктивною, так і суб'єктивною оцінкою [4, с.148]. Ця думка є слушною, бо поняття "ідентичність" часто використовується у дослідженнях настільки широко, розпливчасто, що сутність ідентичності, як справедливо зазначають деякі автори, просто "вислизає із рук" під час спроб уловити і точно визначити її зміст [1, с. 226]. Розбіжності простежуються у розумінні природи цього явища, його структури, а також специфіки реалізації та застосування ідентичності у вигляді конкретних втілень.

Найсерйозніша тематизація проблеми ідентичності починається там, де виникають граничні загрози самій ідентичності. Вже Еріксон вважав, що формування ідентичності починається там, де особистісна ідентифікація стає непридатною, не працює: «людина почувається не у своїй тарілці» й не відчуває внутрішньої переконливості у визнанні з боку тих, кого вона вважає авторитетами. Сучасне масове звернення до проблеми, очевидно, пов'язане з тими характеристиками процесів глобалізації, які загрожують, перш за все, зникненню колективним формам життєсвітового типу.

Справа ускладнюється й тим, що багато дослідників використовують термін "ідентичність", а також словосполучення для позначення її різновидів (національна, етнічна, релігійна, професійна тощо) як дещо само собою зрозуміле, що не потребує визначень. Етимологія слова "ідентичність" (від латинського *identicus* – однаковий, тотожний) поєднує у собі два значення: перше – тотожність особі самій собі, друге – виняткова однаковість із кимось або чимось. Поняття "ідентичність" може мати й інше значення – унікальність, справжність (лат. *ipse*, англ. *selfhood*, нім. *Selbstheit*). З'ясування змісту поняття "ідентичність" неможливе без визначення органічно пов'язаного з ним процесу

ідентифікації. Термін "ідентифікація" походить від пізньолатинського *identificare* і в буквальному розумінні означає ототожнення, уподібнення. Якщо ідентифікація (самоідентифікація) передбачає дії, деякий процес співвіднесення одного суб'єкта з іншим, виявлення спільних чи, навпаки, специфічних ознак, рис, то ідентичність постає як певна даність, результуюча процесу ідентифікації (самоідентифікації). В історичній ретроспективі ідентифікація – це оповідь про життя, про історію у спробах надати цілісність, "схопити" вислизаючу унікальність [39, с.18].

Німецькі дослідники О. Марквард і К. Штірле у 1979 р. видали одну з найповніших енциклопедій за темою ідентичності. Пізніше О. Марквард щодо цієї роботи написав такі рядки: "Коли я коротко підсумовую 765 сторінок цієї енциклопедії, яка, своєю чергою, висвітлює понад 2500 років літературної, близько 2500 років філософської, більше 100 років соціологічної, психологічної, історичної і соціально-психологічної дискусії, присвяченої темі ідентичності, то роблю висновок, що в розумінні, важливому для нашого контексту, "ідентичність" означає відповідь на запитання, хто людина є: через її єдність із самою собою і через її іншість, порівняно з іншими". Термін "ідентичність" помітно витіснив такі звичні поняття, як "самосвідомість" та "самовизначення". Це пов'язано насамперед з тим, що цей термін відображає ширший і глибший характер позиціювання особистості в оточуючому світі, він пов'язаний як з об'єктивною, так і суб'єктивною оцінкою. Зазначу, що в західноєвропейській науковій традиції ідентичність (англ. *identity*, фр. *identité*, нім. *Identität*), на відміну від українського і російського відповідників, означає не тільки "тотожність" і "автентичність", а й "особу", "особистість". Саме останнє значення стало висхідним і для його термінологічного використання у дослідженнях групової ідентичності. Психологічна семантика терміну зумовлює й відповідні теоретичні узагальнення [11, с.74]. Не випадково, найчастіше групову ідентичність розуміють як психологічне явище, як відчуття або почуття (*sense, feeling*) належності до певної спільноти.

При визначенні поняття ідентичності виділяють різні його аспекти. Так, Е. Еріксон інтерпретує ідентичність як почуття органічної приналежності індивіда до своєї історичної епохи й типу міжособистісної взаємодії, що властива цьому періоду [12, с. 317]. Дослідник виділяє, крім того, групову ідентичність як включеність у різні спільності, підкріплену суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності з соціальним оточенням й психосоціальну ідентичність, яка надає особі відчуття значимості її існування у певних соціальних межах. Згідно Е. Еріксона, про відчуття ідентичності свідчать такі ознаки: відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у часі; відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у просторі; ідентичність переживається серед значущих інших, чому допомагають взаємовідносини й соціальні ролі.

Однією з найсистемніших і всеосяжних теорій ідентичності в сучасній американській науці визнано теорію Р. Баумайстера. Головною його заслугою є створення історичної перспективи становлення соціального і культурного феномена ідентичності, починаючи з епохи середньовіччя до наших днів. На обширному історичному матеріалі Р. Баумайстер виявляє соціальні, економічні, релігійні, філософські і культурні підстави для появи і розвитку ідентичності як реального соціального явища, так і теоретичного поняття.

Найважливішим внеском Р. Баумайстера є його аналіз взаємозв'язку історії і змін у структурі ідентичності. За Р. Баумайстером, придбання компонентів ідентичності є процесом самовизначення. Він виділяє п'ять етапів формування ідентичності: приписання (первісний рід); одинична трансформація (раннє середньовіччя); ідентичність, яка визнається ієрархією критеріїв (пізнє середньовіччя); не обов'язковий вибір (XVIII ст.); необхідний вибір (сучасність) [33, с. 42]. Тим самим Р. Баумайстер показує, як відбувається формування ідентичності в суспільстві.

Ідентичність як взаємозв'язок між процесами на рівні особистості й макросоціальними процесами, розглядають представники теорії соціальних

уявлень, зокрема, С. Московічі, Ж.П. Кодол. Е. Гідденс, досліджуючи підгрунтя ідентифікаційних процесів, приходять до висновку, що спочатку суспільство трансформує ідентичність окремої людини через соціальні інститути, а потім останні зазнають змін домінуючих цінностей під тиском дій особистісних ідентичностей та ідентифікацій. Перераховуючи підходи у трактуванні даного поняття, можна виділити, що є спільним для них, зокрема, те, що ідентичність є властивістю, яка пов'язана із відчуттям власної приналежності особи до цінностей певної соціальної спільноти, яка одночасно усвідомлює власну окремішність при будь-яких соціальних змінах. Таким чином, ідентичність представляє собою феномен, який виникає внаслідок взаємозв'язку індивіда та суспільства.

Згідно концепції П. Бергера та Т.Лукмана, ідентичність є засобом соціального конструювання. Спираючись на погляди Джорджа Міда, науковці розкривають теорію соціалізації як підгрунтя для теорії ідентичності. Головним поштовхом до набуття нової ідентичності, за Бергером і Лукманом, є потреба й можливість брати участь у певних соціальних сферах, відтак, мати відповідний соціальний статус та необхідний для цього набір соціальних ролей. Соціальна ідентичність постає в них контентом значень, які підтримуються практикою у певному соціумі й, одночасно, представляють парадигму соціальних уявлень конкретної особи як представника тієї або іншої спільноти. Символічний аспект у соціальній природі людини, утворенні її ідентичності та оточуючого осередку, розкривають такі науковці як Чарльз Кулі, Джордж Мід, Ервінг Гофман та інші [40, с.11]. Так, Мід за допомогою ідентичності визначає психологічний механізм включення індивіда до життєдіяльності суспільства, обґрунтовуючи свою думку тим, що свідомість та ідентичність людини дістає цілковитий вияв усередині символічної системи установок соціальної групи як цілого, виступаючи істотно опосередкованими стосунками з іншими.

Т. Парсонс представляє ідентичність способом прийняття соціальних ролей при входженні в групу. Так, дослідник виділяє етнічні, вікові, спадкові,

ворожі, статусні, групи за інтересами, традиціями, неформальні групи та ін., які власне через певні соціальні ролі визначають ідентичності особи. Т. Парсонс визначав категорію «соціальна ідентичність» у вигляді системи кодів, за допомогою яких індивідуальні значення (через знаки, релігійні норми, цінності та ін.) детермінують дії суб'єкта [32, с. 117].

Е. Гідденс, досліджуючи підґрунтя ідентифікаційних процесів, приходять до висновку, що спочатку суспільство трансформує ідентичність окремої людини через соціальні інститути, а потім останні зазнають змін домінуючих цінностей під тиском дій особистісних ідентичностей та ідентифікацій.

З'ясування змісту концепту "ідентичність" неможливе без визначення органічно пов'язаного з ним поняття "ідентифікація". Термін "ідентифікація" походить від пізньолатинського *identificare* і в буквальному розумінні означає ототожнення, уподібнення, впізнання, встановлення збігу об'єктів. У "Енциклопедичному словнику" ідентифікацією називають "дію, спрямовану на встановлення ідентичності. Якщо ідентифікація (самоідентифікація) передбачає дії, деякий процес співвіднесення одного суб'єкта з іншим, виявлення спільних чи, навпаки, специфічних ознак, рис, то ідентичність постає як певна даність, результуюча процесу ідентифікації (самоідентифікації). Соціальна ідентифікація як результат самоототожнення індивіда з певною спільнотою фіксується у моделях поведінки. Як складова процесу виникнення і підтримки ідентичності, ідентифікація характеризується двома основними рисами: по-перше, вона здійснюється цілеспрямовано і, по-друге, реалізується за допомогою певних символічних засобів [37, с.14]. Засоби ідентифікації (самоідентифікації) мають конвенціональний характер і пов'язані з певними мовними, побутовими та соціальними практиками. До найвідоміших ідентифікаційних засобів відносяться символи, , спільноти різних рівнів, починаючи з сім'ї, яка підтримує свою історичну тотожність за допомогою корпоративного співтовариства з своєю символікою, аж до національних і

транснаціональних утворень. Важлива роль у процесах ідентифікації належить лінгвістичним засобам, сакральним подіям, релігійним формулам в обрядах, клятвам у ритуалах посвяти, усталеним предметним формулам, які використовуються у різних культурах для запитань і відповідей про етнічну, національну, релігійну належність.

Розділ 2

НАУКОВА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ІДЕНТИЧНОСТІ

Методом критичного аналізу існуючих в літературі інтерпретацій плюралізму концепцій ідентичності і підходів до її дослідження, варто відзначити, що проблематичний характер цього плюралізму зумовлений реальною кризою ідентичності особистості в суспільстві постмодерну. Сучасній постмодерністській кризі ідентичності відповідає фрагментація і плюралізм дисциплінарних підходів і міждисциплінарних парадигм, що застосовуються в дослідженні ідентичності.

Реалізація міждисциплінарності на практиці є досить проблематичною, тому що відкриває, не тільки нові можливості, але й нові проблеми та обмеження. Зазначу, що можливі дві основні моделі подолання деструктивного плюралізму і фрагментації досліджень ідентичності. Перша модель витримана в контексті принципів постмодерністської науки. Інша модель подолання деструктивного плюралізму і фрагментації досліджень ідентичності заснована на принципах і стандартах гуманітарної класичної наукової раціональності [10, с. 53]. В основі другої моделі лежить створення цілісної інтегральної концепції ідентичності на базі міждисциплінарної інтеграції існуючих підходів.

Тема ідентичності в нерозривному зв'язку з темою особистості актуалізується в соціогуманітарній думці в ХХ столітті. Очевидно, що це пов'язано з глобальною кризою особистості, що почалась на тлі гігантського зростання всіх форм відчуження особистості в умовах зростаючої дегуманізації науково-технічного прогресу і породжених ним глобальних проблем. Закономірним є інтерес сучасної гуманітарної думки до осмислення безлічі реальних і складних проблем, з якими стикається сучасна людина в пошуках своєї ідентичності і свого місця в сучасному світі.

В зв'язку з тим, що тема ідентичності стала однією з пріоритетних у сучасному гуманітарному дискурсі, склалася величезна кількість найрізноманітніших дисциплінарних підходів до її досліджень. Всередині окремих дисциплінарних підходів існує велика різноманітність концепцій. Існуючі в науці концепти і інтерпретаційні моделі дивують своєю різноманітністю. Вивчаючи ідентичність, кожна наукова дисципліна спирається на своє бачення цього феномену, свою методологію і методіку. Як можна оцінити цю різноманітність інтерпретацій ідентичності? Здавалося б, різноманіття концепцій ідентичності сприяє більш повному і всебічному дослідженню цього феномену. Але, сам по собі плюралізм підходів і парадигм до теми ідентичності є проблемою. Плюралізм є проблемою і в сенсі визначення взаємовідношення різних концепцій ідентичності і підходів до її дослідження один з одним.

На мою думку, важливою метою в дослідженні явища ідентичності зараз є те, щоб через аналіз традицій і парадигм дослідження ідентичності намітити ефективний підхід до створення цілісної інтегральної концепції ідентичності. Перш за все, необхідно зорієнтуватися в існуючих підходах до дослідження ідентичності. Найбільш очевидним критерієм такої орієнтації є дисциплінарний. З.А. Жаде розрізняє психологічний, соціологічний, соціально-антропологічний, культурологічний, філософсько-антропологічний і політологічний дисциплінарні підходи до дослідження ідентичності. Але при цьому вона робить висновок «... про відсутність єдиного розуміння в трактуванні такого складного феномена, як ідентичність» [18, с. 224].

Дисциплінарну класифікацію концепцій ідентичності ускладнює наявність великої кількості змішаних, міждисциплінарних досліджень. Продуктивним є також історичний критерій класифікації існуючих підходів до дослідження ідентичності, який має в своєму розпорядженні їх в хронологічному порядку появи і пов'язує їх динаміку з процесами трансформації суспільства і положення особистості в сучасному суспільстві.

Однак, застосування даного критерію відбувається в основному всередині окремих дисциплінарних парадигм. Так, наприклад, в рамках соціологічної дисциплінарної парадигми такий підхід застосовує Полякова Н.Л., виділяючи два основних етапи в дослідженні ідентичності і пов'язуючи кожен з них з певними дисциплінарними і концептуальними підходами. Перший етап досліджень ідентичності, згідно Полякової, заснований на історичному ґрунті суспільства класичного модерну XIX – першої половини XX ст. Теоретичною основою цього етапу є класичні теорії соціальної дії від М. Вебера до Т. Парсонса. Наступний етап формується на ґрунті суспільства постмодерну останній третині XX ст. і початку XXI століття. Тут теоретичною базою дослідження ідентичності виступає конструктивістський підхід постмодернізму [20, с. 26]. У рамках психологічної дисциплінарної парадигми аналізу ідентичності Н.В. Антонова виділяє дві основні лінії: першу – психоаналітичну, що спирається на Е. Еріксона, і другу, що спирається на концепцію Дж. Міда, яка об'єднує символічний інтеракціонізм і когнітивну психологію [25, с. 43]. Розібратись у внутрішньому концептуальному різноманітті інтерпретації ідентичності в рамках окремих дисциплінарних підходів ще складніше, ніж в самому дисциплінарному різноманітті в зв'язку з тим, що тут існує повна свобода вибору критеріїв їх класифікації. Результатом цього є величезна кількість версій класифікації парадигм дослідження ідентичності всередині кожної окремої дисциплінарної парадигми.

Отже, сучасна ситуація дисциплінарного і концептуального плюралізму концепцій ідентичності і парадигм дослідження ідентичності є проблематичною. Ця проблематичність зумовлена, перш за все, реальною кризою ідентичності особистості в суспільстві постмодерну. «У сучасному суспільстві ідентичності стають все більш численними, фрагментарними, залежними від контексту; вони мають радикально історичний характер і постійно знаходяться в стані зміни і трансформації» [6, с. 55] Сучасній постмодерністській кризі ідентичності відповідає фрагментація і плюралізм

дисциплінарних підходів і внутрішньодисциплінарних парадигм, що застосовуються в дослідженні ідентичності. У сучасних дослідженнях ідентичності різних типів підкреслюються її мінливість і динамізм. Попри те, що проблеми динаміки ідентичності активно досліджуються, фрагментарність всього поля досліджень ідентичності та наявність вузьких спеціалізацій у вивченні різних типів ідентичностей і областях, їх прояви не усвідомлюються як частини цілого [7, с. 13]. Сьогодні на зміну структурній і змістовній визначеності в розумінні ідентичності все більш приходять погляди, що відображають процесуальність будь-яких її проявів і принципову «незавершеність» [2, с. 12].

Для багатьох сучасних досліджень ідентичності характерний також елемент прагматизації. Ідентичність досліджується сама в собі і для себе, в її власній сутності. Врешті, ситуація плюралізму дисциплінарних підходів до дослідження ідентичності, іноді ускладнюється слабкою базою приватних дисциплінарних досліджень.

Проблематичність сучасного фрагментарного плюралізму концепцій ідентичності не знижується також ні тезами про міждисциплінарну інтеграцію її досліджень, ані численними, але часто не цілком вдалими, спробами такої інтеграції. Теза про продуктивність міждисциплінарного дослідження ідентичності загально визнана, але залишається нерідко декларативним, благим побажанням. Загальна фраза про міждисциплінарні дослідження і підходи прикриває фактичну фрагментацію або просте еkleктичне змішання дисциплінарних і концептуальних підходів до дослідження ідентичності. Реалізація міждисциплінарності на практиці виявляється проблематичною, тому що відкриває, не тільки нові можливості, але й нові проблеми та обмеження.

Набагато більш проблематичною, ніж міждисциплінарна інтеграція, виявляється внутрішньодисциплінарна концептуальна інтеграція підходів до дослідження ідентичності. Спробу такої інтеграції представила Р.Б.

Сапожнікова. Розглядаючи ідентичність як багатовимірний психологічний феномен, вона виділяє в ній онтологічний аспект («почуття невід'ємною самості і особистої totoжності») і екзистенціальний аспект («спосіб вирішення екзистенційних проблем») [10, с. 17]. На додаток до цього «синтезу», Сапожнікова пропонує при описі ідентичності як цілісного багатовимірного психологічного явища, поєднання трьох психологічних парадигм за принципом додатковості: 1 -інтеракціоністського підходу, 2 – соціально-рольового підходу і 3 – сенс-динамічного підходу [8, с. 94]. Дана спроба, як і багато інших, видається, не дуже вдалою внаслідок відсутності ефективної джерельної бази і являє собою скоріше еклектичне змішання, ніж реальний синтез внутрішньодисциплінарних психологічних парадигм ідентичності. Проблематичність практичної інтеграції в дослідженні ідентичності веде до того, що, насправді, замість інтеграції ми бачимо дисциплінарну і парадигматичну фрагментацію досліджень ідентичності, або ж просте еклектичне суміш парадигм і дисциплінарних підходів. Якою ж може бути продуктивна модель відносин між різноманітними дисциплінарними і концептуальними підходами до дослідження ідентичності?

На сьогоднішній день можливі дві основні моделі подолання деструктивного плюралізму і фрагментації досліджень ідентичності. Перша модель витримана в контексті принципів постмодерністської науки. На стику парадигм і дисциплін постмодернізм намагається висікти «продуктивні» іскри незвичайного підходу, новизни. Але це малопроодуктивний підхід. В результаті постмодернізм є простою теоретичною фіксацією кризи ідентичності в сучасному суспільстві. Ідентичності, до яких прагнуть в нашій сучасності, є фрагментованими і атомізованими, їх можна вільно обирати. Сучасна людина займається побудовою своїх ідентичностей, витрачаючи багато часу і зусиль по їх демонтажу, перебудові і новому формуванні [15, с.49].

Інша модель подолання деструктивного плюралізму і досліджень ідентичності заснована на принципах і стандартах гуманітарної класичної

наукової раціональності. Відповідно до цієї моделі, необхідно перш за все, побудувати ієрархію дисциплінарних підходів.

2.1. Основні структурні елементи ідентичності. Основними видами ідентичності є індивідуальна і соціальна ідентичність. На особистісному рівні ідентичність, як відомо, визначається через відчуття особою власної цінності, неповторності себе й свого життєвого досвіду, який ґрунтується на вмінні поєднати ідентифікації зі здібностями й можливостями в соціумі. На соціальному рівні ідентичність відображає внутрішню солідарність людини з ідеалами соціальних спільнот й стандартами, які розподіляють світ на «своїх» і «чужих». Соціальна ідентичність тісно пов'язана з виконанням певних соціальних ролей. Під соціальною ідентичністю розуміють суму всіх характеристик, які даються індивіду як частині цілого порівняно з ознаками групи. При цьому розрізняють позитивну і негативну соціальну ідентичність, а також таємну ідентичність. Під індивідуальною ідентичністю розуміють інтерпретацію себе як своєрідного, єдиного у своєму роді індивіда. Персональна ідентичність особистості забезпечує її цілісність, гармонію особистості, сформованої у процесі індивідуального життєвого досвіду.

У структурі ідентичності виділяють:

- а) біологічний організм, що взаємодіє із соціальним контекстом;
- б) змістовий вимір, що включає всі характеристики, необхідні для опису себе як унікальної особистості;
- в) ціннісний вимір, що включає «оцінки», які приписуються людині.

Необхідно підкреслити той факт, що ідентичність характеризується органічною єдністю особистісного та соціального рівнів ідентичності. Відтак, соціальна ідентичність є усвідомленням групою своїх уявлень, норм, інтересів. Об'єднання їх у спільноти означає, що ці уявлення є поширеними у даному соціальному осередку та досить однорідними в її межах [19, с. 93]. Пояснення ідентичності як певного свідомого способу розуміння власного образу себе та

оточуючої дійсності підкреслює взаємовідносини людини із оточуючою реальністю.

Е. Еріксон розумів ідентичність як певний особистісний конструкт, за допомогою якого ми відрізняємо схожих та несхожих на себе, який відображає внутрішнє прийняття людиною соціальних ідеалів та норм. Таку структуру Е. Еріксон назвав соціальною ідентичністю. Крім того, вчений запропонував наступні елементи ідентичності на рівні індивідуального досвіду:

- відчуття ідентичності – це відчуття особистісної тотожності та історичної безперервності особистості;
- свідоме відчуття особистісної ідентичності ґрунтується на тому, що людина усвідомлює себе тотожною та безперервною в часі та просторі, а також те, що оточуючі визнають цю тотожність та безперервність;
- переживання відчуття ідентичності з віком та в ході розвитку особистості.

Багато вчених пропонують як структурні одиниці ідентичності розглядати різноманітні Я-уявлення, виокремлюючи їх за різними основами. Також для більшості дослідників питання структури ідентичності, по-перше, є похідним від питання про її розвиток, а по-друге – його конкретні вирішення частіше не виходять за межі еріксонівського поділу ідентичності на персональну та соціальну.

Г. Брейкуел розглядає взаємозв'язок між особистісною та соціальною ідентичностями та пропонує чотири структурних компоненти ідентичності [30, с.115]. Перший структурний компонент підкреслює походження ідентичності від результату взаємодії біологічного організму та соціуму. При цьому, не зважаючи на те, що біологічний організм виступає ядром ідентичності, з часом він втрачає свою значущість. Змістовний вимір передбачає те, за допомогою яких характеристик індивід описує себе та які характеристики описують його як унікальну особистість. При цьому кожна характеристика має позитивну чи негативну оцінку, відповідно до соціальних норм та цінностей. Крім того,

оцінки також мають тенденцію до змін залежно від певної соціальної ситуації. Також Г. Брейкул зазначає, що ідентичність розвивається в суб'єктивному часі [1, с. 228].

С. Московічі у вченні про ідентифікаційну матрицю зауважив, що вона складається із великої кількості ідентичностей, при цьому порядок та структуру в матриці визначає та ідентичність, яка є провідною на певний момент [6, с.52].

Ч. Гордон, вивчаючи поняття ідентичності, запропонував поділяти її на п'ять видів: 1) статеву ідентичність – тобто гендерну ідентифікацію людини; 2) етнічну ідентичність – ідентифікацію людини як члена певної соціальної структури (етнос, нація, мовна група тощо); 3) ідентичність членства, яка досягається людиною як результат її взаємозв'язків з організаційним життям певної групи; 4) політичну ідентичність – ідентифікацію людини з певною політичною групою (ліберал, демократ тощо); 5) професійну ідентичність – ідентифікацію людини з певними видами трудової діяльності як в домашньому господарстві, так і поза ним [12, с. 324].

Тож зазначу, що на сьогодні у гуманітарній науці існує чимала кількість психологічних підходів до вивчення поняття ідентичності та побудови її структури та типології. Однак всі ці теорії переважно базуються на еріксонівському підході та концентруються на вирішенні питання про розвиток ідентичності.

2.2. Форми і механізми конструювання ідентичності. Сьогодні відбувається перехід від соціально-психологічного до комунікативно-дискурсивного розуміння ідентичності, згідно з яким взаємодія з "іншим" є невід'ємною складовою процесу формування ідентичності. Як зазначав ще Е. Дюркгейм, ідентичність виникає, формується і реалізується в процесі взаємодії, яка відбувається між тими, хто належить до певної спільноти (в сучасній термінології – in-group), і тими, хто знаходиться поза її межами (out-group). У

контексті такого розуміння ідентичності виникає інша модель – колективна ідентичність постає як похідна від спільноти, яку вона представляє.

Загальні характеристики дискурса продукуються на окрему особистість, її почуття, поведінку, а не навпаки. Для розуміння проблематики ідентичності ключове значення має концепт «Gemeinschaft», який передає ідею соціальної цілісності. Саме існування соціальних спільнот ґрунтується на деякому "образі спільноти". У цьому контексті національна, релігійна, етнічна та інші спільноти виступають як ментальний феномен, оскільки люди, які утворюють такі спільноти, ніколи не бачили і не чули про більшість своїх співгромадян, одновірців; між тим в їх уявленні існує деякий образ відповідного співтовариства [31, с. 73].

У цілому семантична двозначність поняття "ідентичність" (яке може означати і самототожність, і тотожність чомусь іншому, аналогічність) накладає свій відбиток на характер дискусій, які ведуться навколо "буття ідентичності". Дослідники розрізняють дві конкуруючі ідеальні моделі продукування ідентичностей. Перша перебуває в руслі есенціалізму і шукає в будь-якій ідентичності органічно властивий їй сутнісний, автентичний зміст, що виводиться здебільшого з культурного досвіду. Ідентичність розглядається як фіксована сутність, притаманна певній особі, спільноті чи суспільству в цілому, яка забезпечує їхню самототожність завжди і за будь-яких обставин. Такий підхід найповніше відображає латинська формула "semper idem" – "завжди той самий". Ідентичність визначається як екстракт усього того, що "органічно притаманне" її носієві [34, с.148]. Така натуралістичність, з погляду есенціалістів, забезпечує ідентичності інтегральність і цілісність, вирішує проблеми її самолегітимації та визнання її іншими спільнотами.

На думку конструктивістів, ідентичність (особиста і колективна) розглядається як "рукотворна" категорія, що конструюється у межах різноманітних, конкуруючих дискурсивних практик. Вона не є цілісним утворенням, а множинна, багатоконпонентна, активізується ситуативно. За

такого підходу ідентичність виступає як "тимчасовий, відносний, незавершений конструкт, що має онтологічний статус проекту або постулату. Це – завжди недосконале знання про себе і ще не досягнуте адекватне визнання іншими". Ідентичність – це не властивість, а відношення, продукт принципово відкритого процесу ідентифікацій, у який суб'єкти залучені в ході соціальної адаптації і результат якого ніколи не буває остаточним і завершеним. Ідентичність виступає як рефлексивна категорія, "оволодіти" якою можуть тільки індивіди; групам же ідентичність може бути "приписана" [41, с. 274].

Ще однією важливою рисою конструктивістського підходу є розуміння ідентичності як "гібридного утворення", визнання гетерогенності, множинності сучасних ідентичностей. Індивіди, які складають націю або іншу соціальну спільноту, залучаються до неї багатьма способами, ототожнюючи себе із цією спільнотою за допомогою різноманітних і часто конфліктуючих ознак – регіональних, надрегіональних, етнічних, лінгвістичних, релігійних, політичних, сексуальних тощо. Існує багато типів колективних ідентичностей. Одні з них народжуються внаслідок дії нових соціокультурних процесів, інші зникають під їх впливом (за деякими даними, людина за життя може змінити понад 50 ідентичностей). Як індивідуальна, так і колективні ідентичності є процесом, а не станом, соціальними за своєю суттю, оскільки конструюються соціумом і змінюються разом із ним. Одні з них більш стійкі, інші менш.

Сталими, як правило, є ідентичності, народжені в премодерні: гендерна, етнічна, релігійна, імперська. Залежно від ситуації, ідентичності можуть бути інклюзивними та ексклюзивними. Дискурс ідентичності є явищем, характерним для модерності. Без індивідуалізму, появу котрого пов'язують із народженням плюралістичних суспільств у Західній Європі, той дискурс був би неможливим. У суспільстві, названому традиційним, питання "Хто я"? і "До чого належу"?, за формулюванням Дж. Фрідмана, поставали відносно рідко, оскільки індивід був немовби "приписаним до своєї ролі" [26, с. 126]. Індивід опинився в центрі уваги після занепаду традиційного суспільства та притаманних йому форм

солідарності, а також традиційних схем тожсамості, які ґрунтуються на поняттях, що таке "природне коріння" і сенс належності.

Очевидно, що дискурс ідентичності містить елементи не тільки ототожнення, а й розрізнення тих чи інших категорій (культурних, національних, суспільних тощо). При цьому ми часто утверджуємо нашу національну, етнічну, релігійну ідентичність за допомогою формулювань, які містять заперечення іншої ідентичності, оголошуючи про те, ким ми не є. Для появи будь-якого типу колективної або особистої ідентичності повинен з'явитися образ "іншого", на тлі якого й відбувається процес самоідентифікації. Цей спосіб визначення ідентичності давно і добре відомий, він будується на негативному принципі побудови дефініції ("Omne definition est negatio"). Змістом ідентифікації в широкому сенсі є "багатоплановий процес ототожнення, примирення, співвіднесення себе з образом, поведінкою інших [1, с. 228]. Як механізм становлення ідентичності особистості ідентифікація ґрунтується на інтроекції, а інтроекція означає вбирання в себе, поглинання.

Ідентичність набувається людиною в ході індивідуального розвитку і є результатом процесів соціалізації, ідентифікації, особистісної інтеграції тощо. У міру засвоєння індивідом соціокультурних зразків, норм, цінностей, прийняття і засвоєння різних ролей у взаємодіях з іншими людьми його самоідентифікації змінюються, і складається ідентичність. Розрізняються позитивні і негативні ідентичності (Е. Еріксон). Закріпленню негативної ідентичності («злочинець», «божевільний» і т. д.) індивіда може сприяти практика «навішування ярликів», спеціальний або груповий тиск. Можлива втрата індивідом ідентичності, пов'язана або з віковими психологічними кризами, або з швидкими змінами в соціокультурному середовищі. Втрата ідентичності проявляється в таких явищах, як відчуження, деперсоналізація, аномія, маргіналізація, психічні патології, рольові конфлікти [9, с. 17]. Кризи ідентичності в індивідуальному житті, пов'язані з віковими кризами, певною мірою універсальні. У період швидких змін в соціокультурній системі криза

ідентичності може приймати масовий характер, що може мати і негативні, і позитивні наслідки (нових традицій, соціальних ролей, норм, зразків, структурних змін, адаптації індивідів до змін і тощо). Разом з тим механізм ідентичності є необхідною умовою спадкоємності соціальної структури та культурної традиції.

Характер соціальних перетворень кінця XX – початку XXI ст. у світі, зокрема в Україні, сприяв істотному розширенню уявлень про соціальну ідентичність. Так, уводяться такі характеристики, як «часова ідентичність» (time identity) та «середовищна ідентичність» (place identity), що позначають відповідно усвідомлення людиною своєї належності до певного часу і певного середовища проживання [8, с.209]. В кінцевому результаті, як слушно зазначає В. Ядов, «йдеться про якісне зрушення в сприйнятті людиною соціального простору» [10, с. 61]. Адекватна орієнтація в ньому тепер не може бути забезпечена тільки усвідомленням своєї включеності в позитивну соціальну групу, але, як мінімум, і відчуттям можливості «вписатися» у переживаний особистістю відрізок історичного часу, що у деяких соціологічних концепціях позначається як феномен «вбудовування у час». Е. Головаха та О. Кроник вважають, що у свідомості кожної людини формується особлива «концепція часу особистості в масштабах її (особистості) життя» [19, с. 84]. Це відповідає ідеї К. Левіна про наявність у людини часової перспективи [12, с. 323].

Необхідність співвіднесення часу свого життя з епохою, що переживається, означає для кожного індивіда необхідність досягти адекватності власних можливостей і можливості їх реалізації, що дається цим відрізком історичного часу. І. Кон ставить запитання: наскільки час здійснення події відповідає нормативним соціальним очікуванням і є своєчасним або несвоєчасним для даного відрізка життєвого шляху? [14, с. 13]. Проблема «загублених поколінь» – це проблема саме тих поколінь, які відчували себе незатребуваними в період «проживання» ними свого життя. Це означає, що ними не засвоєні пропоновані епохою соціальні ролі, не досягнуті потрібні

рівні освіти, не схоплений новий темп перебігу часу. Але це й означає втрату «часової ідентичності» як важливого компонента процесу ідентифікації. Зрозуміло, що таке темпоральне тлумачення феномену ідентичності є особливо актуальним для епохи бурхливих соціальних трансформацій, у першу чергу, пов'язаних із процесом глобалізації світу. Аналогічним є і удар по процесу ідентифікації з боку «середовищної ідентичності». Безпосереднє життєве середовище виступає основою ідентифікації особистості з певним місцем її існування і перебування. Якщо в повсякденних обставинах для людини не настільки значущим є ототожнення себе з яким-небудь «місцем», то у виняткових випадках це споріднення набуває особливого значення.

Невипадково в науковому дискурсі останніх років основною проблемою, пов'язаною з дослідженням ідентичності, називається проблема її кризи. Вводиться навіть поняття «кризова ідентичність» [21, с. 39]. Традиційно криза ідентичності визначається як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі та свою цінність. Криза ідентичності неминуче пов'язана зі зміною ролі ще однієї перемінної – референтної групи. Ідея референтної групи, як відомо, належить Г. Хаймену і полягає у тому, що індивіду властиво розрізняти свою реальну належність до деякої «групи членства» і належність до уявлюваної групи, в яку він не входить реально, але цінності і зразки поведінки якої він сприймає. Реальна і уявлювана групи позначають деякий фокус ідентифікації. Отже, якщо і група членства, і референтна група втрачають риси привабливості, то з'являється ще один доказ наявності кризи ідентичності [3, с. 48]. У контексті цього дослідження доцільно проаналізувати не тільки основні умови виникнення кризи ідентичності, а й форми її вияву. Можна назвати принаймні три сфери, де ускладнення соціального простору виявляється і впливає на характер соціальної ідентифікації, спричиняючи кризу ідентичності. З одного боку, суттєво змінюється соціальна структура суспільства. Проблема «віднесення» себе до

соціальної групи стає по суті принципово новим завданням. Річ не тільки у виникненні нових соціальних груп або зникненні старих, а й в «розпливчастості» категорій, за допомогою яких ці групи оцінюються в масовій свідомості (чи зберігається до них позитивне ставлення або виникає різко негативна оцінка). Додаткові труднощі виникають і з професійною ідентичністю, оскільки разом зі зломом традиційних одиниць соціальної структури принципово змінюється як структура професій, так і їх престиж у суспільстві. У зв'язку з цим по-новому тлумачиться поняття успіху в діяльності індивіда з погляду його причетності, членства в тій або іншій групі [16, с. 70]. У цілому ж зміни в соціальній структурі сприяють загальній зміні образу світу, фактично розпаду його звичного образу, що, за словами Л. Іоніна, «спричиняє масову дезорієнтацію, втрату ідентифікацій на індивідуальному і груповому рівнях, а також на рівні суспільства в цілому» [27, с. 205]. З другого боку, у рамках цієї зміненої соціальної структури ускладнюється структура відносин. При цьому ламаються багато звичних зразків соціальної взаємодії, чому сприяє не тільки зростаюча прірва між прибутками різних соціальних груп, а й співвіднесення свого соціального стану зі станом аналогічних статусних груп в інших країнах світового співтовариства. Ці коливання у структурі взаємодій відбуваються не тільки між шарами, а й між окремими людьми, у результаті чого рішення доводиться ухвалювати в ситуації крайньої невизначеності. Внаслідок цього таке породжує проблему «ідентичності у невизначеності».

Для визначення своєї групи, свого часу, свого середовища належності перед людиною виникає низка перешкод, насамперед труднощі ухвалення життєво важливих рішень, неможливість їхнього контролю і побудови більш-менш сталого прогнозу. Зокрема, досить хибкими стають уявлення про «кар'єру», «успіх», «процвітання». На думку Баумана, глибину такої переорієнтації спричинено не стільки заміною одних традицій на інші, скільки станом постійного сумніву, що й змушує «більш мінливо розуміти себе» [5, с. 154]. Продовжуючи свої міркування, він переносить вектор аналізу на епоху

постмодерну і підкреслює: якщо в минулому акцентувалося на тому, що в особистості була мотивація дістати досить надійну «нішу» в різноманітні існуючих груп і соціальних спільнот, то сьогодні головним стає те, як індивіду уникнути надстійкої фіксації своєї ідентифікації з певною групою. Особливий аспект проблеми – труднощі самоідентифікації, пов'язані з процесом глобалізації. Сама ідея глобалізму не є новою для суспільствознавства: вона досить давно посіла своє місце в розробці проблеми історичного прогресу. Як відзначає Штомпка, «з'являються різні нові образи світу, причому деякі з них знаходять висвітлення в специфічних концепціях глобалізму або антиглобалізму. Ці образи стають незалежними причинними перемінними, що формують тенденції до глобалізації, тобто, будучи породженнями глобалізації, вони перетворюються на її детермінанти».

Доцільно в цьому разі знову привести слова Баумана про те, що «проблема, яка мучить сьогодні людей, полягає не стільки у тому, як знайти обрану ідентичність і змусити оточуючих визнати її, скільки в тому, яку ідентичність обрати і як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо ідентичність, яка раніше була обрана, втратить цінність або позбавиться її привабливих рис» [10, с. 185]. Тому нові спроби індивіда визначитися зі своєю ідентичністю призводять до того, що в глобальному суспільстві доречніше говорити про процес ідентифікації, «який ніколи не закінчується, завжди є незавершеною, незакінченою, відкритою в майбутнє діяльністю, в яку всі ми з потреби або свідомо залучені» .

Розділ 3

ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА: ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

На відміну від представників більшості царин гуманітарного знання, які покладаються на живих індивідів або носіїв культур, котрі здатні формувати свої міжособистісні відносини і реакції в певних ситуаціях, археологи найчастіше обмежені відсутністю знань про конкретних людей, їхні психологічні реакції, емоції та почуття. Основним матеріалом, з яким працюють археологи, є матеріальна культура. Завдяки своєму досвіду роботи з матеріальною культурою та інтерпретації її в контекстному розумінні, археологія ідеально підходить для того, щоб залучити до студій ідентичності матеріальний вимір, який часто відсутній в інших суспільних науках. Дивлячись на такі культурні елементи, як одяг, прикраси, архітектура, а також розглядаючи їх як засоби інформування широкого загалу про себе, як канали, через які обговорюються багато спільних стосунків і взаємодій, археологія може деталізувати, яким чином матеріальний світ бере участь у артикуляції соціальної ідентичності, як особистісної, так і групової [33, с.44].

У культурній антропології та археології концепція ідентичності стала предметом наростаючого дослідницького інтересу відносно, сформувавшись в руслі підходу процесуальної школи. В основі цього напрямку лежала думка, що дослідження археологічного матеріалу не має обмежуватися лише його описом, воно повинно включати і тлумачення. Саме перенесення уваги на процесуальність, дозволяє виявити культурно відмінні групи в їх соціальній дії. Загальним для більшості робіт школи було те, що значна увага стала відводитися ролі особистості або групи. Культурна ідентичність може характеризувати ту чи іншу окрему групу (стосовно археології -культуру) за умови існування спадковості в передачі і збереженні її цінностей, звичаїв і здійснюватись за допомогою використання спільних способів виготовлення

матеріальних предметів. Передбачається, що всередині неї присутня інша форма – індивідуальна, що виражається за допомогою «я». Можливо, дана форма більш суб'єктивна, оскільки індивіду притаманні бажання, свідомість і т. п., і, що вельми примітно, археологічно абсолютно не зафіксована. Одним із основних компонентів соціальної ідентичності є знання про приналежність, виражену у формулі «ми»; їй притаманні і такі форми, як етнічна та гендерна.

В останні роки активний вплив соціології, філософії міцно закріпив «ідентичність» в категорії міждисциплінарного знання, розширивши інтерпретаційні можливості археологічного джерела, виводячи його за рамки звичного речознавства. Зокрема, роботи багатьох західних авторів дозволили П. Вельсу визначити три ключові аспекти, що лежать в основі принципів ідентичності в археології. Перш за все, ця гіпотеза, передбачає, що стародавні люди висловлювали себе за допомогою створюваної ними матеріальної культури, яка, в свою чергу, була не тільки відображенням взаємодії людини з навколишнім і соціальним середовищем (як-то пошук і приготування їжі, будівництво жител і селищ, зіткнення і конфлікти). Крім того, ідентичність – категорія динамічна, індивіди і групи не тільки створювали свою ідентичність, але і при певних обставинах усвідомлення власної приналежності могло змінюватися, а отже, варіативні і її прояви [28, с.22]. І, нарешті, різноманітність проявів передбачає, що окремі індивіди все ж більше, ніж групи, мали вибір в способах і засобах вираження.

Соціальні аспекти ідентичності тісно пов'язані з вивченням проблем самореалізації особистості та гендерних ролей. Як відомо, гендерний підхід розглядає індивідуумів як соціальних особистостей. Сучасна наука розрізняє біологічну і соціально-психологічну стать як сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, визначаючих особистий і соціальний статус чоловіка і жінки в суспільстві. І лише усвідомлення своєї приналежності до тих або інших соціальних груп перетворює людину з біологічної особи в соціального індивіда і особистість, дозволяючи йому оцінювати свої соціальні

зв'язки і належності в термінах «ми» і «вони» [39, с. 51]. Забігаючи наперед, треба відмітити, що найбільш виразно дослідження соціальної ідентичності в археології висвітлюється у вивченні гендерних відносин.

Проблема дослідження ідентичності ґрунтується на поточних дебатах про етнічну інтерпретацію в археології, але дедалі частіше вчені намагаються поставити її у дещо іншому контексті. Традиційний археологічний дискурс, як правило, прагнув інтерпретувати поселення й домогосподарства як окремі явища, втілені за допомогою спільних просторів, матеріалів та технологій. Новітні оцінки ідентичності та матеріальних практик давніх людей, в свою чергу, підкреслюють способи, за допомогою яких ті люди залучалися до заплутаних мереж інших людей і речей. Так, якщо ми зведемо до мінімуму необхідність прив'язувати спільноти до місця і замість цього розміщувати їх у багатосаровій мережі практик, просторів та зміщення ідентичностей, то ми можемо визнавати численні соціальні ідентичності та матеріальні підписи як «спільноти практики». "Спільноти" в цьому сенсі не приєднані до конкретного місця, але розглядаються як складна мережа практик, місць та ідентичностей [25, с. 42]. В результаті дивлячись на ідентичність через призму матеріальної культури і практики навколишніх спільнот можна стверджувати, що особистість перебуває у постійному русі, повністю залежить від її власних переконань та впливів, які свідомо чи підсвідомо накладаються на них.

Початкова робота над ідентичністю в області археології частіше за все зосереджується на її окремих аспектах, найчастіше це етнічна або статева приналежність. У міру того, як все більше вчених зверталися до гендерних питань і раси в археологічному контексті, ці питання стали більш тонкими і зсунутими до досліджень того, як гендер, раси і класи були сформовані. Проникнення постпроцесуалізму в археологію і зростання інтересу до "інтерпретуючих" підходів в археології змістили увагу на способи, якими раса / етнічна приналежність, стать, клас і т. д. сприяли побудові індивідуальної ідентичності в минулому. Недавні і поточні дослідження демонструють

тенденцію до більш складного розуміння тонкощів ідентичності, багато археологів охоплюють безліч елементів ідентичності, навіть якщо основна увага приділяється лише одному. Все це сприяє виявленню нових ліній ідентичності в археологічних дослідженнях, поглибленню розуміння того, як аспекти ідентичності сплетені воедино і рухаються [40, с.18]. Нині, ідентичність все частіше виступає яскравим компонентом дослідницьких програм, це сприяє розробці інноваційних підходів до інтерпретації матеріальної культури. Далі, здатність археології для роботи на різних рівнях масштабу, на надглобальному рівні, а також в малому або мікромасштабах, заохочує новаторське використання матеріальної культури.

3.1. Реконструкція ідентичності за матеріальною культурою: археологічний контекст. Об'єднуючи цілий комплекс знань, археологія забезпечує унікальний інтегрований підхід до проблеми дослідження питання ідентичності. Основним завданням археологічної науки традиційно вважається реконструкція історичного минулого на підставі матеріальних решток. В результаті аналіз артефактів найчастіше спрямований на інтерпретацію археологічних знахідок в широкому історичному контексті. Власне, археологи розглядають артефакти переважно як «показчики», наприклад, зміни типу господарства, соціально-економічної ситуації, вплив зовнішнього соціального та природного середовища тощо [38, с.40]. В результаті ідентичність створювачів цих артефактів часто випадає з кола тих чинників, які впливають на конкретні характерні особливості як окремих артефактів, так й їхніх комплексів.

В міру звернення уваги на проблеми ідентичності дедалі гострішою стає потреба у розробці нових інноваційних підходів до інтерпретації археологічних даних, які дозволили б пролити світло на певні специфічні прояви ідентичності. Так, зокрема, етнічна приналежність, статус, стать та вік традиційно добре акцентуються археологами на підставі дослідження особистих артефактів. Як

археологи, ми маємо обмежені відомості про особистість, аналізуючи персональні артефакти, оскільки ці предмети зазвичай супроводжують буденні, часто повторювані дії людини. Реконструкція даного кола проявів ідентичності здійснюється найчастіше на підставі всебічного аналізу морфології речей особистого ужитку. Персональні прикраси, знаряддя праці, предмети для приготування та подачі їжі, а також безліч інших артефактів – це матеріальні залишки фізичних дій, які безпосередньо є частиною само ідентифікації [24, с. 65]. Оскільки нові аспекти ідентичності можна виявити лише в результаті дослідження індивідуальних особистих артефактів, важливо враховувати можливе використання предметів всупереч очікуваним соціальним нормам. Такі розбіжності в очікуваному використанні особистих артефактів можуть стати причиною досить великої групи відмінностей, що сприяє визначенню ідентичності.

Експертиза особистісної ідентичності та артефактів проводиться з цілого комплексу матеріалів, але найбільш поширеними є ті, які були пов'язані безпосередньо з індивідами. Предмети туалету, особисті прикраси, декоровані предмети побуту як артефакти варті особливої уваги. Цікаво, що саме "дрібні речі" часто є найбільш важливими для розуміння багатогранного аспекту ідентичності, пов'язаного з діями людини. Іншим класом персональних артефактів є ті, що належать одній людині та використовуються виключно цим індивідом протягом усього життя. В рамках цієї категорії знаходяться, об'єкти, які використовуються окремими людьми та передаються іншим у спадок. Нарешті, найбільш вузько визначений вид персональних артефактів – це натільні прикраси та предмети, які мають безпосереднє відношення до тіла людини. Як клас матеріальної культури, особисті артефакти володіють великим потенціалом для вивчення індивідуального життя, особливо за статтю, етнічною приналежністю, класом, віком, хоча аспекти націоналізму та регіональних суперечностей також досліджені. Коли люди беруть участь у різних видах діяльності, їх дії відображають індивідуальний вибір, а також

норми та очікування суспільства [30, с. 117]. Водночас додаткові форми ідентичності, зокрема, сімейний стан, родинні зв'язки, сексуальні уподобання та інші ознаки часто залишаються поза увагою дослідників матеріальних решток життєдіяльності викопних суспільств.

Ідентичність – це досить «слизьке» поняття, по-перше, тому, що це питання психологічного рівня, а по-друге, тому що сама ідентичність не є статичною, а мінливою. Тож, матеріальний запис того, що люди неодноразово робили, – це запис про те, ким вони, відверто кажучи, були [31, с. 69]. Зважаючи на це, археологічні «записи» як і особисті артефакти можуть бути досить яскравим висвітленням ідентичності.

3.2. Ідентичність та археологічні артефакти в світлі нових наукових підходів: проблеми інтерпретації. Соціальні аспекти ідентичності тісно пов'язані з вивченням проблеми самореалізації особистості і гендерних ролей. Як відомо, гендерний підхід розглядає індивідуумів як соціальні особистості. Сучасна наука розрізняє біологічну стать і соціально-психологічну стать як сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, що визначають особистий і соціальний статус чоловіка і жінки в суспільстві. Оскільки біологічно дана стать ще не робить людину хлопчиком або дівчинкою, чоловіком або жінкою, різні гендерні групи формуються через соціальне вчення. І лише усвідомлення своєї належності до тих чи інших соціальних груп перетворює людину з біологічної особи в соціального індивіда і особистість, дозволяє йому оцінювати свої соціальні зв'язки і приналежності в термінах «ми» і «Вони». Забігаючи вперед, варто відзначити, що найвиразніше дослідження соціальної ідентичності в археології бачиться у вивченні гендерних відносин. У той же час у світовій літературі представлена точка зору, згідно з якою усвідомлення групової приналежності як би закладено в генетичному коді і є продуктом ранньої людської еволюції, коли здатність розпізнавати членів родинної групи була необхідна для виживання. У

культурній антропології та археології концепція ідентичності стала предметом наростаючого дослідницького інтересу відносно недавно, сформувавшись в руслі біхевіористського підходу процесуальної школи. В основі цього напрямку лежала думка, що дослідження археологічного матеріалу не має обмежуватися лише його описом, воно повинно включати і тлумачення. Саме перенесення уваги на процесуальність, дозволяє виявити культурно відмінні групи в їх соціальній дії [34, с.242]. Загальним для більшості робіт було те, що значна увага стала відводитися ролі особистості або групи, визнаючи в цілому суб'єктивну природу явища, дослідники використовують ідентичність переважно в ситуаціях, коли визначається окремішність від інших, розрізняючи таким чином культурну, особистісну / індивідуальну і соціальну.

Культурна ідентичність може характеризувати ту чи іншу окрему групу (стосовно археології – культуру) за умови існування спадковості в передачі і збереженні її цінностей, звичаїв і здійснюється засобом використання загальних способів виготовлення матеріальних предметів. Передбачається, що всередині неї присутня інша форма – індивідуальна, що виражається за допомогою «я». Можливо, дана форма більш суб'єктивна, оскільки індивіду притаманні бажання, свідомість і т. п., і, що вельми примітно, археологічно абсолютно не зафіксовані. Одним з основних компонентів соціальної ідентичності є знання про приналежність, виражену у формулі «ми»; їй притаманні і такі форми, як етнічна та гендерна ідентичності [18, с.220]. В останні роки активний вплив соціології, філософії міцно закріпив «ідентичність» в категорії міждисциплінарного знання, розширивши інтерпретаційні можливості археологічного джерела, виводячи його за рамки звичного речознавства. Зокрема, роботи багатьох західних авторів дозволили П. Вельсу визначити три ключові аспекти, що лежать в основі принципів ідентичності в археології. Перш за все, це гіпотеза, передбачає, що стародавні люди виражали себе за допомогою створюваної ними матеріальної культури, яка, в свою чергу, була не тільки і не стільки відображенням взаємодії людини з навколишнім і

соціальним середовищем (як-то приготування їжі, будівництво жител і селищ, зіткнення і конфлікти).

Крім того, ідентичність – категорія динамічна, індивіди і групи не тільки створювали свою ідентичність, але й при певних обставинах усвідомлення себе могло змінюватись, а отже, варіативні і прояви ідентичності [36, с.290]. І, нарешті, різноманітність явищ передбачає, що окремі індивіди все ж більш, ніж групи, могли володіти вибором в способах і засобах самовираження. Еволюція дослідницьких підходів привела до усвідомлення того, що існуючі типології в археологічних інтерпретаціях дозволяють класифікувати кераміку або інші категорії артефактів, але ніяк не тих індивідів, які їх виготовили і потім використовували.

Американський лінгвіст і антрополог К. Пайк запропонував за аналогією з прийнятим в лінгвістиці розподілом на фонемічне і фонетичне виділяти уявлення про свою культуру самих народів (etic, погляд зсередини) і уявлення ззовні, які належать іншим народам і / або дослідникам (etic, погляд зовні). В рамках цього підходу з'явилися поки нечисленні публікації. На думку Н.Н. Краддіна, археологічні типи – це вже конструкції, створені археологами по фрагментарним джерелам. У той же час визначити, яке значення мали ці горщики, орнаменти та прикраси для носіїв даних культурних традицій навряд чи є можливим. Спроба прочитання культурних символів і відбір маркерів культурної ідентичності привели дослідників до вивчення різних стилів [24, с. 63]. Дослідники відзначають, що стиль – це свого роду форма невербальних зв'язків, яка візуально підкреслює ідею спільної ідентичності носіїв даної культури. Останнє є доповненням до гіпотези соціальної складової стилю, запропонованої І. Павлу, згідно якої спільність походження і належність до однієї культури лежать в основі світогляду і естетичних передуювань, що і визначає вироблення того чи іншого стилю.

Таким чином, спираючись на різні категорії фактичного матеріалу, є можливим пошук нових символів ідентичності. Практично кожен із

запропонованих прикладів вартий окремого дослідження – перспективність очевидна. Причому навряд чи варто розглядати різні форми ідентичності окремо один від одного, адже в реальності вони могли мати якусь спільне значення і / або збігатися. Фрагментарність джерел і важливість свіжих ідей дозволяють зробити висновок, що багато аспектів в археології ще далеко не досліджені- вони чекають відповідей як на старі, так і на нові питання. Накопичений з плином часу матеріал потребує нового, емпіричного обґрунтування , дозволяючи конструювати інші аналітичні категорії.

ВИСНОВКИ

В даному дослідженні я здійснила спробу проаналізувати структуру і зміст поняття «археологія ідентичності». Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що термін "ідентичність" помітно витіснив такі звичні поняття, як "самосвідомість" та "самовизначення". Це пов'язано насамперед з тим, що цей термін відображає ширший і глибший характер позиціонування особистості в оточуючому світі, він пов'язаний як з об'єктивною, так і суб'єктивною оцінкою.

Отже, сучасні підходи до ідентичності ґрунтуються на визнанні декількох тез. По-перше, ідентичність не повинна сприйматися як щось статичне: за своєю природою вона є динамічною системою. Це означає, що жодна з форм ідентичності не є остаточно завершеною, як і постійно стабільною. По-друге, відмова від уявлення про ідентичність як монолітну цілісність і утвердження замість цього гетерогенності, "множинності" ідентичностей. По-третє, ідентичність не повинна сприйматися як конгломерат різних компонентів. Це передусім більш-менш інтегрована символічна структура, яка має до того ж часовий вимір і забезпечує впевненість у стійкості цієї структури. По-четверте, не слід протиставляти індивідуальні та колективні ідентичності. Всі ідентичності є індивідуальними, але немає індивідуальних ідентичностей, які були б побудовані поза межами соціальних цінностей, норм поведінки і колективних символів.

Зазначу, що об'єднуючи багато знань, які забезпечують унікальний інтегрований підхід до ідентичності, археологія ідентичності обіймає п'ять ключових сфер, які нещодавно з'явилися в археологічній соціальній теорії: стать, вік, етнічна приналежність, релігія, статус. Соціальна ідентифікація як результат самоототожнення людини з певною спільнотою фіксується у моделях поведінки. Як складова процесу виникнення і підтримки ідентичності, ідентифікація характеризується двома основними рисами: по-перше, вона здійснюється цілеспрямовано і, по-друге, реалізується за допомогою певних

символічних засобів. Засоби ідентифікації (самоідентифікації) мають символічний характер і пов'язані з певними мовними, побутовими та соціальними практиками.

Проаналізувавши підходи до трактування поняття «ідентичність», можна виділити, що є спільним для них, зокрема, те, що ідентичність є властивістю, яка пов'язана із відчуттям власної приналежності особи до цінностей певної соціальної спільноти, яка одночасно усвідомлює власну окремішність при будь-яких соціальних змінах. Таким чином, ідентичність представляє собою специфічний феномен, який виникає внаслідок взаємозв'язку індивіда та суспільства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Астаф'єв А.О. Національна ідентичність у сучасному світі // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. К.: НІСД, 2004. С. 225-230.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. М.: Аспект Пресс, 1995. 225 с.
3. Воропай Т. Ідентичність в соціальній антропології Дугласа Кельнера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 2. С. 43-50.
4. Галушко К. Ідентичність // Соціологічна енциклопедія / Укладач В. Г. Городяненко. К.: Академвидав, 2008. С. 147-148.
5. Гнатенко П., Павленко В. Идентичность: философский и психологический анализ. К.: Наукова думка, 1999. 466 с.
6. Джужа О. Особистий наратив як модель вивчення етнокультурних особливостей ідентичності // Соціальна психологія. 2004. № 4 (6). С. 49-60.
7. Дзюба І. М. Україна у пошуках нової ідентичності: Ст., виступи, інтерв'ю, памфлети / Вступ.слово М. В. Поповича. К.: Україна, 2006. 848 с.
8. Кастельс М. Могущество самобытности // Новая индустриальная волна на Западе: Антология / Под ред.В. Л. Иноземцева.М.: Academia, 1999. 318 с.
9. Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріалів міжнародної наукової конференції. Ч.І. К., 1994. С. 4-20.
10. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

11. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. № 4. С. 74.
12. Кули Ч. Соціальна самість // Американська соціологічна думка. Тексти / Під ред. В. І. Добренькова. М.: Видання Міжнародного університету Бізнесу та Управління, 1996. С. 316-330.
13. Куцепал С. Ідентичність модерна та постмодерна // Філософські обрії: Науково-теоретичний часопис. 2007. № 17. С. 3-15.
14. Лях В.В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. Вип. 57. К.: Український центр духовної культури, 2006. С. 3-19.
15. Малахов В. Неудобства с ідентичністю // Вопросы философии. 1998. № 2. 43-53 с.
16. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / НАНУ. Ін-тут політичних і етнонац. досліджень. К., 2002.
17. Павленко В.Н. Представлення о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии // Вопросы психологии. №1. 2000. С. 135-141.
18. Прахова Ю. Проблемы формирования и функционирования социальной идентичности – конструктивистский анализ Т. Хопфа // Социально-гуманитарные знания. № 5. 2003. С. 215-227.
19. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності. Соціокультурні ідентичності та практика / За ред. А. Ручки. К.: Ін-т соціології НАН України, 2002 . 10-97 с.
20. Ульянич А. Археологія ідентичності в системі сучасного історичного знання: Матеріали XVII міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2019» (Секція «Історія»). Колектив авторів, К., 2019. с. 25-27.
21. Ульянич А. Археологія ідентичності в системі сучасного історичного знання: Współczesne trendy rozwoju edukacji i nauki w kontekście

- interdyscyplinarnym. Dialog kultur jako czynnik integracji / [red.: I. Zymomrya, W. Ilnytskyj, D. Romaniuk, A. Sochal]. (Warszawa – Użhorod – Chersoń) Posvit, 2019. s. 39-41.
22. Улянич А.О. Гендерний компонент в системі археології ідентичності: Дні науки – 2019 (історія) : матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. / Колектив авторів, К., 2019. с. 26-29.
23. Улянич А. Гендерний компонент в археології ідентичності: Rozwój nowoczesnej edukacji i nauki – stan, problemy, perspektywy. Tom VII: Tożsamość i wolność w edukacji i nauce / [Red.: Jan Grzesiak, Ivan Zymomrya, Wasyl Ilnytskyj]. Konin – Użhorod – Bielsko-Biała – Kijów: Poswit, 2019. s. 30-32.
24. Улянич А. Ідентичність крізь призму матеріальної культури: археологічний аспект. Розвиток суспільства та науки в умовах цифрової трансформації: матеріали міжнародної студентської наукової конференції (Т. 6), 8 травня, 2020 рік. Одеса, Україна: Молодіжна наукова ліга, с. 63-65.
25. Улянич А. Ідентичність та матеріальна культура: проблематика дослідження. Теоретичні та прикладні аспекти розвитку науки (частина I): матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 30-31 січня 2020 року. Київ : МЦНІД, 2020. с. 42-43.
26. Улянич А. Історична пам'ять та ідентичність: специфіка взаємодії. Теоретичне та практичне застосування результатів сучасної науки: матеріали міжнародної студентської наукової конференції (Т. 3), 27 листопада, 2020 рік. Запоріжжя, Україна: Молодіжна наукова ліга, с. 125-126.
27. Улянич А.О. Їжа та ідентичність; Італійська їжа в історії та культурі - збірка наукових статей з нагоди року італійської їжі у світі за підтримки посольства Італії в Україні та Італійського інституту культури в Києві,

- Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. С. 89-91.
28. Ульянич А. Підгрунття ідентифікаційних процесів: проблема реконструкції ідентичності в археології. Теоретичні та практичні аспекти розвитку науки та освіти : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 15-16 вересня 2020 року. Львів : Львівський науковий форум, 2020 р., С. 22-23.
  29. Ульянич А. Феномен ідентичності в рамках полікультурного суспільства. Сучасний стан та перспективи розвитку науки: матеріали міжнародної студентської наукової конференції (Т. 6), 18 грудня, 2020 рік. Ужгород, Україна: Молодіжна наукова ліга. 2020. С. 117-119.
  30. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. 1994. № 10. С.113-123.
  31. Шинкаренко Ю. Ідентичність і життєвий світ у контекстах сучасних цивілізаційних змін // Філософська думка. 2002. № 1. С. 68-83.
  32. Шостак С. Ідентичність як проблема соціологічного теоретизування. Соціальні виміри суспільства. К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. Вип. 5. С. 107-122.
  33. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе / В. А. Ядов // Социол. журн. 1994. № 1. С. 35–52.
  34. After Identity. A Reader in Law and Culture / Ed. by D. Danielsen, K. Engle. New York: Routledge. 1995. 396 p.
  35. Carolyn L.White. American artifacts of personal adornment, 1680-1820: a guide to identification and interpretation, CL White, Rowman Altamira. P. 56-72.
  36. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton, 1974. 338 p.
  37. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1991. 256 p.

38. Mead G. H. *Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist* / Ed. And with an Introduc. by Ch. Morris. Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1967. 401 p.
39. Romanucci-Ross L., De Vos G. *Ethnic Identity: Creation, Conflict, and Accommodation*. Lamham: AltaMira Press, 1995. 400 p.
40. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J. Turner // S. Worchel, W. Austin. (Eds). *Psychology of inter group relations*. Chicago : Nelson-Hall, 1986. P. 7-24.
41. Turner J. C. Self-categorization Theory and social influence / J. C. Turner, P. J. Oakes // Paulus P. B. (Ed.). *The psychology of group influence*. Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1989. P. 233-275.